2 ભારતમાં બ્રિટિશ શાસન (ઈ.સ. 1757થી ઈ.સ. 1857)

C2J4V8

પ્લાસીના યુદ્ધ પછી મીરજાફરને હટાવીને અંગ્રેજોએ મીરકાસીમને નવાબ બનાવ્યો પણ તેના શાસનમાં બંગાળમાં કરમુક્ત ખાનગી વેપાર કરવાની બાબતમાં અંગ્રેજોને તેની સામે વાંકું પડ્યું. આથી અંગ્રેજોએ તેની સામે યુદ્ધ કર્યું. બકસરના આ યુદ્ધમાં અંગ્રેજોની જીત થઈ. ત્યાર બાદ ક્લાઈવે અવધના નવાબ અને મુઘલ બાદશાહ સાથે સંધિ કરી. સંધિ મુજબ અવધના નવાબે કંપનીને પચાસ લાખ રૂપિયા આપવાનું સ્વીકાર્યું અને મુઘલ બાદશાહ શાહઆલમ બીજાને કંપની વાર્ષિક 26 લાખની ખંડણી આપે. તેના બદલામાં બંગાળ, બિહાર અને ઓડિશાની દીવાની સત્તા આપવાની હતી. 12 ઑગસ્ટ, 1765માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને મુઘલ બાદશાહે બંગાળની દીવાની સત્તા આપી અને અંગ્રેજોની ભારતમાં રાજકીય સત્તા શરૂ થઈ.

કોર્નવૉલિસ

જાણવું ગમશે

અંગ્રેજોએ કંપનીની આવકમાં વધારો કરવા ઈ.સ. 1772માં બંગાળમાં એક નવી વ્યવસ્થા દાખલ કરી. જેમાં જમીન મહેસૂલ વસૂલ કરવા માટે ઈજારદારો સાથે કરાર કરવામાં આવતા. જે બોલીમાં વધુ રકમ આપે તેને મહેસૂલ ઉઘરાવવાનો ઈજારો આપવામાં આવતો. આ વ્યવસ્થામાં ઈજારદારો માટે દસ્તાવેજમાં 'ફાર્મર' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. આથી આ વ્યવસ્થા 'ફાર્મિંગ' વ્યવસ્થાને નામે ઓળખાતી. આ વ્યવસ્થામાં ઈજારદારોનું એક માત્ર ધ્યેય વધુ આવક ઊભી કરવાનું હોવાથી ખેડૂતોનું શોષણ થતું હતું. જ્યારે આ પ્રથા અસહ્ય બની ત્યારે તેમાં સુધારો લાવવા માટે ભારતમાં ગવર્નર જનરલ તરીકે કોર્નવૉલિસની નિમણૂક કરવામાં આવી.

(1) કાયમી જમાબંધી : કોર્નવૉલિસ ગવર્નર જનરલ હતો ત્યારે ઈ.સ. 1793 માં ભારતમાં કાયમી જમાબંધી દાખલ કરવામાં આવી, જેમાં (1) જમીનદારને જમીનના અને જમીન મહેસૂલના હક આપવામાં આવ્યા. તેમણે સરકારના એજન્ટ તરીકે કામ કરવાનું હતું. (2) જમીનદારે જમીન મહેસૂલના નવ ભાગ સરકારને જમા કરાવવા અને દસમો ભાગ મહેનતાણા તરીકે રાખવાનો હતો.

આ પદ્ધતિમાં ખેડૂતોનું શોષણ થતું હતું. કારણ કે તેને નિશ્ચિત કરેલું મહેસૂલ જમીનદારને આપવું પડતું. જમીનદાર તેના ઉપર જુલમ કરીને પણ મહેસૂલ વસૂલ કરતો. જમીનદારે દર વર્ષે નિશ્ચિત કરાર મુજબની રકમ સરકારમાં જમા કરાવવી પડતી. તેમ છતાં કાયમી જમાબંધી જમીનદારોની તરફદારી કરતી હતી. જોકે શરૂઆતમાં જમીનદારોએ થોડું સહન કરીને નક્કી કર્યા મુજબનું મહેસૂલ આપવું પડ્યું. જે મહેસૂલ ના ભરી શક્યા તેમની જમીન જપ્ત થઈ પણ પાછળથી જમીનદારો જમીન ખરીદવા લાગ્યા. સરકારને ખેડૂતના વિકાસમાં રસ ન હતો. પરિણામે બંગાળમાં ખેડૂતોના ઘણા વિદ્રોહો થયા અને 'અન્નભંડાર' તરીકે ઓળખાતું બંગાળ કંગાળ બન્યું.

થૉમસ મૂનરો

(2) રૈયતવારી પદ્ધતિ : ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં ઈ.સ. 1820માં મુંબઈ અને મદ્રાસ (ચેન્નઈ) પ્રાંતોમાં રૈયતવારી પદ્ધતિ લાગુ કરવામાં આવી હતી. તેના પ્રણેતા થૉમસ મૂનરો હતા. તે સમયે તેઓ મદ્રાસ (ચેન્નઈ)ના ગવર્નર હતા. આ પદ્ધતિમાં જમીન ખેડનારને જમીનનો માલિક બનાવવામાં આવ્યો હતો. સરકારની શરત મુજબ ખેડૂતે જમીન મહેસૂલ ચૂકવવાનું હતું. આ પ્રથાથી જમીનની માલિકી હકનો કોઈ ફાયદો થતો ન હતો. તેનાં કારણો આ મુજબ હતાં : (1) જમીનનું વધારે પડતું મહેસૂલ (2) સરકાર ઇચ્છે ત્યારે જમીન મહેસૂલમાં વધારો કરવાનો હક ધરાવતી હતી. (3) કોઈ પણ સ્થિતિમાં અનાજ ન પાકે કે નાશ પામે તોપણ રૈયતે જમીન મહેસૂલ તો આપવું પડતું હતું.

(3) મહાલવારી પદ્ધતિ : મહાલવારી પદ્ધતિનો અમલ ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રાંત અને મધ્ય ભારતના કેટલાક પ્રદેશોમાં થયો હતો. હોલ્ટ મેકેન્ઝી નામના અંગ્રેજ અધિકારીએ ઈ.સ. 1822માં મહાલવારી પદ્ધતિ દાખલ કરેલ.

બ્રિટિશ મહેસૂલી દફ્તર (રેકર્ડ)માં ગ્રામ અથવા ગ્રામના સમૂહ માટે મહાલ શબ્દપ્રયોગ થતો હતો. મહાલનું એકમ ગ્રામ અથવા ગ્રામનો સમૂહ હતો. આ પ્રથા અનુસાર મહેસૂલનું એકમ ખેડૂતનું ખેતર નહિ પણ સમગ્ર ગ્રામ કે ગ્રામની જમીનના સમૂહનો સમાવેશ થતો હતો. આ પદ્ધતિમાં ગામનું સર્વેક્ષણ કરી ખેતર અથવા ખેતરોના ઉત્પાદનની આવક વગેરે ધ્યાનમાં લઈ જમીન મહેસૂલ નક્કી કરવામાં આવતું. આથી આ પદ્ધતિ મહાલવારી પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાઈ. જમીન મહેસૂલ વસૂલ કરવાની જવાબદારી ગામના મુખીને સોંપવામાં આવતી.

અંગ્રેજોએ પરંપરાથી ચાલી આવતી જમીન-વ્યવસ્થામાં મૂળભૂત ફેરફારો કર્યા. પરિણામે ભારતીય ગામોની સ્થિરતા, સ્વાયતતા અને સાતત્ય છિન્નભિન્ન થયા.

જાણવું ગમશે

ઈ.સ. 1765માં બંગાળમાં દીવાની સત્તા પ્રાપ્ત કર્યા પછી કંપનીએ તેના કર્મચારીઓ પાસે બંગાળની વાર્ષિક ઉપજની માહિતી એકઠી કરાવી. કારણ કે બ્રિટન માટે બંગાળએ યુરોપમાં નિકાસ માટે ખેતપેદાશો આપનારું ક્ષેત્ર હતું. આથી તેણે ખેતપેદાશો ઉપર પક્કડ જમાવી.

ચર્ચા કરો

આપણે કઈ-કઈ ખેતપેદાશો વિદેશમાં નિકાસ કરીએ છીએ અને કઈ-કઈ આયાત કરીએ છીએ ? શા માટે ?

બંગાળના ગ્રામીણ બજારનું એક દૃશ્ય

ખેતીની સ્થિતિ : બંગાળમાં દીવાની સત્તા મેળવ્યા પછી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ યુરોપમાં માંગ હોય તેવી વસ્તુઓ ભારતમાંથી પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. આથી તેણે બંગાળ, બિહાર અને ઓડિશા જેવા તે સમયના સમૃદ્ધ પ્રદેશો પર પોતાની સત્તા સ્થાપી. કંપની ભારતના ખેતપેદાશોના ખરીદ-વેચાણનાં બજારો ઉપર પોતાનો ઇજારો સ્થાપવા માંગતી હતી. ઇંગ્લેન્ડમાં નિકાસ કરવાની જે જરૂરી વસ્તુઓ હતી તેમાં ખેતપેદાશો મુખ્ય હતી. આથી કંપનીએ ભારતમાં ખેતીનું પોતાની મરજી મુજબ વેપારીકરણ કરવા પ્રયાસ કર્યો. આ પાકોમાં મુખ્યત્વે ગળી, કપાસ, કાચું રેશમ, અફીણ અને મરીનો સમાવેશ થતો હતો. આ ખેતપેદાશોનું કંપનીશાસન હેઠળ વેપારીકરણ થતાં તેની કેવી સ્થિતિ થઈ તેના વિશે જોઈએ.

(1) કાચું રેશમ : અઢારમી સદીના સમયગાળા દરમિયાન ઇંગ્લૅન્ડમાં કાચું રેશમ સ્પેન અને ઇટાલીમાંથી આવતું હતું. જો બંગાળમાં થતું રેશમ હાથમાં આવી જાય તો બ્રિટનને સ્પેન અને ઇટાલી ઉપર નિર્ભર રહેવું ના પડે. આથી કંપનીએ ગમેતેમ કરીને ખેડૂતો ઉપર જુલમ ગુજારીને પણ ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી ભારતમાંથી નિકાસ થતાં રેશમ ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી દીધી હતી.

પ્રવૃત્તિ

દુનિયાના નકશાની મદદથી કૅરેબિયન દેશોનાં સ્થાન શોધો.

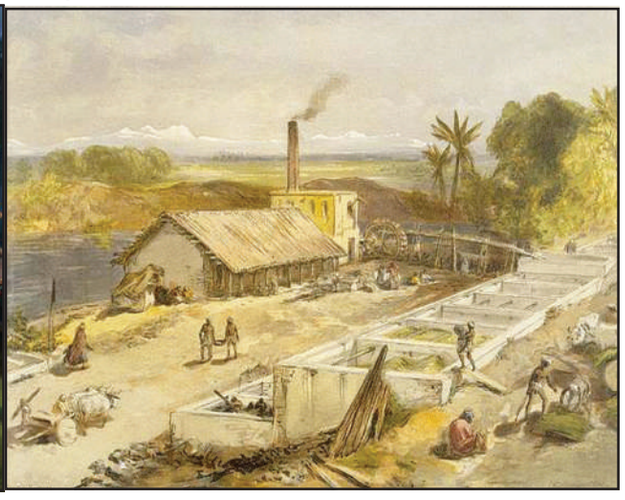
(2) ગળી : ગળી એ રંગકામમાં વપરાતું દ્રવ્ય હતું. તેનો છોડ ગરમ પ્રદેશોમાં થાય છે. તેની મોટી માંગ હતી. કાપડ ઉપર ભારતની ગળીનો રંગ ચમકતો હોય તે રીતે ઉપસતો હતો. આવો રંગ અન્ય ગળીથી ઉપસતો ન હતો. તેનો ઉપયોગ સુતરાઉ કાપડને રંગવામાં થતો હતો. ઈ.સ. 1790 સુધી યુરોપીય દેશો ગળીનો પુરવઠો કૅરેબિયન દેશોમાંથી મેળવતા હતા. પરંતુ તેનું ઉત્પાદન ઘટવાથી ભારતીય ગળીની માંગ વધવા લાગી હતી. આથી અંગ્રેજો ભારતમાં પોતાની હકુમત હેઠળના પ્રદેશોમાં યુરોપિયનોને વસાવી ગળીનું ઉત્પાદન વધારવા લાગ્યા. ભારતમાં ગળીના ઉત્પાદનની બે પ્રથા હતી : (1) 'નિજ' અને (2) 'રૈયતી'. નિજ પ્રથામાં ઉત્પાદકો પોતાનાં જ હળ, બળદ તથા ઓજારોનો ઉપયોગ કરી ખેતી કરતા. છોડ તૈયાર થાય ત્યારે કાપીને કાચો માલ કારખાનામાં પહોંચાડવામાં આવતો. જ્યારે 'રૈયતી' પ્રથામાં ખેડૂત પોતાની જમીન પર ગળીનું વાવેતર કરતો અને તે તૈયાર થાય ત્યારે બાંધ્યા ભાવે કારખાનેદારને વેચતો. આ પદ્ધતિમાં કારખાનેદાર ખેડૂતને લોન ધીરતો હતો. મોટા ભાગનું

ચર્ચા કરો

તમારા વિસ્તારમાં થતા કોઈ એક રોકડિયા પાક (બજારમાં વેચવામાં આવતો પાક) વિશે માહિતી મેળવો. તેની ખેતી, વેચાણ, ઉપયોગ, નિકાસ વગેરે બાબતો વિષયક ચર્ચા કરીને એક નોંધ બનાવો.

નીલના છોડને ગળીના કારખાનામાં લઈ જતા સમયનું એક દૃશ્ય

ગળીના ખેતર પાસે કારખાનાનું એક દૃશ્ય

ઉત્પાદન આ પ્રથાથી થતું હતું. કારણ કે ગળીના ઉત્પાદકોને એ વધુ લાભદાયક હતું. એક તો તેના ભાવ નીચા બાંધવામાં આવતા અને ખેડૂતને તેનું વાવેતર કરવા મજબૂર કરવામાં આવતો. જો ખેડૂત ઇનકાર કરે તો તેના ઉપર જુલમ કરવામાં આવતો અને તેના પાકનો નાશ કરવામાં આવતો. ખેડૂતો પર ઉત્પાદકોની ધાક જાળવી રાખવા કંપનીના મળતિયાઓ અનેક પ્રકારની ગેરરીતિઓ આચરતા. ખોટા હિસાબો રાખતા તેમજ ખેડૂત પાસે ફરજિયાત વાવેતર કરાવતા. કંપનીના શાસકો તેના અમલદારો, ગળીના ઉત્પાદકો એકબીજા સાથે મળેલા હતા એટલે ખેડૂતોની કોઈ જ ફરિયાદ સાંભળવામાં આવતી ન હતી. આ અસંતોષના કારણે ઈ.સ. 1859-60માં વ્યાપક પ્રમાણમાં ગળીનાં રમખાણો થયાં.

(3) કપાસ : જેમ ગળી એ પૂર્વ ભારતનો મહત્ત્વનો વેપારી (રોકડિયા) પાક છે તેમ કપાસ એ પશ્ચિમ ભારતનો મહત્ત્વનો વેપારીપાક છે. ઈ.સ. 1780ના દાયકામાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તથા તેમના કૃપાપાત્ર કેટલાક વેપારીઓનો ચીન સહિત ભારતના રૂ-ઉત્પાદન કરતા પ્રદેશો ઉપર અંકુશ હતો. કંપની ખેડૂતોને તે વખતે બજારભાવ કરતા ઓછા ભાવે કપાસ વેચવા ફરજ પાડતી હતી. ખેડૂતોને કપાસના યોગ્ય ભાવ ન મળવાથી તેઓ પાયમાલ થવા લાગ્યા.

આ સિવાય તે સમયે ભારતમાં શેરડી, ચા, અફીણ, મરી અને ગરમ મસાલા પણ મહત્ત્વના વેપારીપાકો હતા. અંગ્રેજો આ પાકોને નીચા ભાવે ખરીદવા પોતાની રાજકીય સત્તાનો દુરુપયોગ કરતા હતા. ખેડૂતોને વાવેતર માટે અગાઉથી ધિરાણ આપવામાં આવતું. ખેડૂતો દેવાદાર બન્યા પછી તેમની પાસેથી નીચા ભાવે વેપારીપાકો ખરીદવામાં આવતા. આથી વેપારીઓને ભારે નફો મળતો અને ખેડૂતો વધુ ને વધુ ગરીબ બનતા હતા. આમ ભારતમાં વેપારીપાકોના ખરીદ-વેચાણમાં કંપનીનો પ્રભાવ હતો. ભારતના કાચા માલને કારણે ઇંગ્લૅન્ડના ઉદ્યોગો સમૃદ્ધ બનતા હતા. આથી કંપની ભારતમાં વેપારીપાકો ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપવા માંગતી હતી. જેના કારણે ખેડૂતો મોટી સંખ્યામાં જમીનવિહોણા ખેતમજૂરો બની ગયા.

જનજાતિઓની સ્થિતિ : અંગ્રેજોની વેપારી શોષણનીતિને કારણે ઘણા પ્રદેશોમાં ખેડૂતો અને જનજાતિ પ્રજાએ બળવા કર્યા. આ બળવા શા માટે થયા ? અને આ સમયે જનજાતિની સ્થિતિ કેવી હતી તેના વિશે જોઈએ. ઓગણીસમી સદીમાં ભારતમાં જનજાતિના જુદા-જુદા સમૂહો હતા. જેમાં ખોંડ, સંથાલો, મુંડાઓ, કોયાઓ, કોલ, ગોંડ, ભીલ વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. ઝારખંડ રાજ્યમાં હઝારીબાગ આસપાસ સંથાલ જાતિના આદિવાસીઓના સમૂહો હતા. જેઓ રેશમના કીડા ઉછેરતા હતા. રેશમના વેપારીઓ સંથાલો પાસેથી કાચું રેશમ ખરીદતા હતા. છોટાનાગપુર આસપાસ મુંડા જાતિના આદિવાસી સમૂહો રહેતા હતા. આ સમુદાયો શિકાર કરવાનો અને વન્યપેદાશો એકત્ર કરવાનો વ્યવસાય કરતા હતા. મધ્ય ભારતમાં ખોંડ જાતિના આદિવાસી સમૂહો પણ શિકાર અને જંગલપેદાશોના સંગ્રહ કરતા હતા. કેટલાક જનજાતિ સમૂહો પશુપાલન સાથે જોડાયેલ હતા. જેમાં પંજાબના પહાડી પ્રદેશમાં રહેનાર વનગુજ્જર અને આંધ્રપ્રદેશના લબાડિયા સમુદાયના લોકો ગાય-ભેંસ પાળતા હતા. કુલ્લુનો ગદ્દી અને કશ્મીરનો બકરવાલ સમુદાય ઘેટાં-બકરાં પાળતા હતા. જનજાતિ એટલે જંગલોમાં રહેનાર એવું નહિ એમાંના કેટલાક ખેડૂતો પણ હતા. તેઓ ખેતી સાથે જોડાયેલા હતા. જે મોટા ભાગે પૂર્વોત્તર અને મધ્ય ભારતના પર્વતીય તથા જંગલ-વિસ્તારોમાં ખેતી કરતાં હતા. આ જનજાતિઓની પ્રવૃત્તિઓ વિશે જોઈએ.

જનજાતિઓની પ્રવૃત્તિઓ

કેટલાક જનજાતિ સમૂહો ખોરાક એકઠો કરી જીવન જીવતા હતા. જનજાતિ લોકો પશુપાલન સાથે સંકળાયેલ હતા. ઋતુ અનુસાર તેઓ ઘેટાંબકરાંનું કે ગાય-ભેંસ જેવું પશુધન લઈ સ્થળાંતર કરતા ઓડિશાનાં જંગલોમાં રહેતા. ખોંડ સમુદાયના લોકો ટોળીઓ બનાવી સમૂહમાં શિકાર કરતા તેમજ જંગલોમાંથી ફળ, કંદમૂળ, ઔષધિઓ અને જડીબુટ્ટીઓ એકત્ર કરતા. જંગલોમાંથી મેળવેલ વસ્તુઓ સરખા ભાગે એકબીજાને વહેંચતા અને તેને સ્થાનિક બજારોમાં વેચતા હતા. આ ઉપરાંત તેઓ કાપડ રંગવા તેમજ ચામડા રંગવા માટે કસુંબી અને પલાશના ફૂલો તેના કારીગરોને વેચતા હતા. આ સમયે દેશમાં આદિવાસી સમૂહો બે પ્રકારની ખેતી સાથે જોડાયેલા હતા : (1) સ્થળાંતરીય ખેતી અને (2) સ્થાયી ખેતી.

કેટલાક આદિવાસી સમૂહો સૂર્યનો તડકો જમીન પર પડે તે માટે જંગલોમાં વૃક્ષોની અડધેથી કાપણી કરીને તેમજ

જમીન પરનું ઘાસ કાપીને ખેતી માટેની જમીન ખુલ્લી કરતા. જે વૃક્ષો અને ઘાસની કાપણી કરી હતી તેને સળગાવી તેની રાખને જમીનમાં પાથરી દેતા. રાખમાં પોટાશ હોવાથી જમીન ફળદ્રુપ બનતી. એક વખત પાક ઉગાડ્યા પછી તેઓ ત્યાંથી બીજી જગ્યાએ સ્થળાંતર કરતા એટલે બીજી જગ્યાએ આ રીતે ફરીથી ખેતી કરતા આથી તેને સ્થળાંતરીય ખેતી કહેવામાં આવતી. ઓગણીસમી સદી પહેલાં ઘણા જનજાતિઓના સમૂહો સ્થાયી ખેતી કરવા લાગ્યા હતા. આથી એમને જમીનના અધિકારો પણ મળ્યા હતા. આવી જનજાતિમાં છોટાનાગપુરના મુંડાઓ તેમજ ગોંડ અને સંથાલોનો સમાવેશ થાય છે.

જાણવું ગમશે

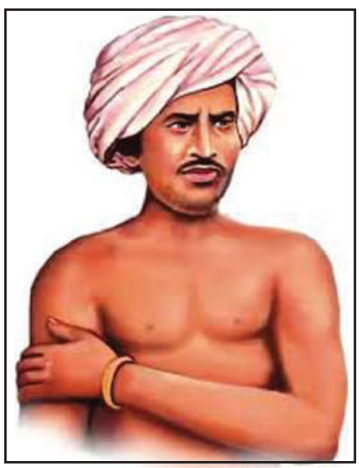
કોયા ચળવળ : ઈ.સ. 1879-89 દરમિયાન હાલના આંધ્રપ્રદેશમાં પૂર્વ ગોદાવરી વિસ્તારમાં કોયા બળવો થયો હતો. ઓડિશાના કોરપુર અને માલકણગિરિ જિલ્લામાં પણ આ બળવાની અસર હતી. કોયા જનજાતિ સમુદાયના નેતા કોન્ડા ડોરા હતા. આદિવાસીઓના જંગલ પરના પરંપરાગત હકો માટે આ ચળવળ હતી. કોયાઓ બિરસા મુંડાની જેમ કોન્ડા ડોરાનું 'માલકણગિરિના રાજા' તરીકે બહુમાન કરતા. પોલીસ સાથેની અથડામણમાં તેમનું અવસાન થવાથી આ ચળવળ ભાંગી પડી હતી.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને જનજાતિઓનો વિકાસ ભયરૂપ લાગતા તેણે જનજાતિ સમુદાયોના મુખિયાઓની સત્તા ઉપર કાપ મૂક્યો. આ મુખિયાઓને કંપનીના નિયમોનું પાલન કરવું પડતું અને નજરાણાં આપવાં પડતાં. આથી એમની સ્વતંત્રતા છીનવાઈ ગઈ હતી. અંગ્રેજો એવું ઇચ્છતા હતા કે જનજાતિ એક જગ્યાએ રહીને ખેતી કરે અને કંપની માટે આવકનું સાધન બને. આથી તેમણે જનજાતિ સમુદાયો માટે નવા કાયદાઓ બનાવ્યા. જેનો જનજાતિ સમુદાયો દ્વારા સામૂહિક વિરોધ કરવામાં આવ્યો.

આદિવાસી બળવાઓ

ઈ.સ. 1831-32માં કોલ આદિવાસીનો બળવો
ઈ.સ. 1855માં સંથાલ બળવો
ઈ.સ. 1910માં છત્તીસગઢના બસીરમાં બળવો
ઈ.સ. 1940માં મહારાષ્ટ્રમાં વારલી લોકોનો બળવો

બિરસા મુંડા : બિરસા મુંડાનો જન્મ 15મી નવેમ્બર, 1875માં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ સુગના મુંડા અને માતાનું નામ કરમી મુન્ડાઈના હતું. બિરસાનું બચપણ ઘેટાં-બકરાં ચરાવવામાં, વાંસળી વગાડવામાં અને અખાડાની રમતોમાં પસાર થયું હતું. કુટુંબની ગરીબીના કારણે બિરસા મુંડાનું બચપણ પિતા સાથે સતત એકથી બીજી જગ્યાએ સ્થળાંતરમાં વીત્યું હતું. જોકે બિરસાએ સ્થાનિક મિશનરી શાળાઓમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. તેણે બચપણમાં મુંડા લોકો અને દીકુઓ (બહારથી આવેલા) વચ્ચેના સંગ્રામની વાતો સાંભળી હતી. તેણે જનોઈ ધારણ કરી હતી. તેમજ વૈષ્ણવધર્મ પ્રચારક સાથે પણ કામ કર્યું હતું. યુવાન વયે તેઓ જનજાતિ સમાજના ઉત્કર્ષના કાર્યમાં લાગી ગયા.

બિરસા મુંડા

ઉલગુલાન ચળવળ અને બિરસા મુંડા : અંગ્રેજ સત્તાના હિમાયતી શાહુકાર, જાગીરદાર, જમીનદાર દ્વારા આદિવાસીઓનું શોષણ ચરમસીમા પર પહોંચી ગયું હતું. જે વાતની ઊંડી અસર બિરસા પર થઈ હતી. જેના વિરોધમાં ઈ.સ. 1895માં વ્યાપક આંદોલન 'ઉલગુલાન'નું નેતૃત્વ બિરસા મુંડાએ લીધું હતું. દક્ષિણ બિહારમાં છોટાનાગપુર વિસ્તારમાં લગભગ 400 ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં આ ચળવળનો પ્રભાવ હતો. મુંડાઓનો એવો દાવો હતો કે, છોટાનાગપુર તેમનું છે. કંપની તેમના પરંપરાગત હકોનું ધોવાણ કરે છે અને ફરજિયાત વેઠ કરાવે છે.

બિરસા મુંડાના જનઆંદોલનમાં જનજાતિને તેણે હાકલ કરી હતી કે દારૂ પીવાનું છોડી દેવું, ઘર અને ગામની સફાઈ રાખવી. ડાકણ - જાદુકળામાં વિશ્વાસ ન રાખવો. તેણે મુંડાઓને પોતાના ગૌરવપૂર્ણ ભૂતકાળ પ્રમાણે જીવન જીવવા હાકલ કરી અને એક જગ્યાએ રહીને ખેતી કરવા જણાવ્યું. બિરસા મુંડાની દરેક વાત મુંડા-સમુદાય સારી રીતે અનુસરતો હતો. અંગ્રેજોને બિરસાના આંદોલનથી ભય લાગ્યો. જનજાતિઓ બિરસા મુંડાના નેતૃત્વમાં મુંડારાજ સ્થાપિત કરવા ઇચ્છતી હતી. જ્યારે આંદોલન ફેલાયું ત્યારે અંગ્રેજોએ રાજવહીવટને અડચણરૂપ બનવાનો ખોટા આરોપ મૂકી બિરસા મુંડાની ધરપકડ ઈ.સ. 1895માં કરવામાં આવી.

જાણવું ગમશે

બિરસા મુંડાની ચળવળ

બિરસા મુંડાની ચળવળમાં એક આદર્શની કલ્પના હતી. તેઓ સમુદાયના લોકોને અંદરના અને યુરોપના શોષણખોરોથી મુક્ત કરાવવા માંગતા હતા. અત્યાચાર સામે મુંડાઓને અજેય બનાવવા હતા. આ ચળવળમાં મહિલાઓની સક્રિય ભાગીદારી હતી. જોકે કેટલાક પ્રસંગોમાં હિંસા પણ થતી તેમ છતાં આ ચળવળમાં ઘૃણાનું પ્રમાણ ઓછું અને વિકાસનું પ્રમાણ વિશેષ હતું.

બે વર્ષ બાદ ઈ.સ. 1897માં બિરસા મુંડા જેલમાંથી મુક્ત થયા તે ફરીથી જનજાગૃતિ ચળવળમાં લાગી ગયા. એમણે દીકુ અને યુરોપિયનો સામે સફેદ ઝંડાવાળું બિરસારાજ અને ચળવળ મજબૂત બનાવી હતી. ઈ.સ. 1900માં બિરસા મુંડાનું અવસાન થયું હતું. બિરસા મુંડાની ચળવળ મંદ પડી અને અંગ્રેજો માટે સામ્રાજ્ય વિસ્તારવા મોકળું મેદાન મળી ગયું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક વાક્યમાં લખો :

(1) મીરજાફરને હટાવીને અંગ્રેજોએ કોને બંગાળનો નવાબ બનાવ્યો ?

(2) ભારતમાં કયા ગવર્નરના સમયમાં કાયમી જમાબંધી દાખલ કરવામાં આવી ?

(3) કયા યુદ્ધના વિજયથી અંગ્રેજોને બંગાળમાં મહેસૂલ ઉઘરાવવાની સત્તા મળી ?

(4) રૈયતવારી પદ્ધતિના પ્રણેતા કોણ હતા ?

2. (અ) ટૂંક નોંધ લખો :

(1) બિરસા મુંડા (2) રૈયતવારી પદ્ધતિ (3) મહાલવારી પદ્ધતિ

(બ) નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો :

(1) કાયમી જમાબંધી પદ્ધતિમાં ખેડૂતોનું શોષણ કેવી રીતે થતું હતું ?

(2) અઢારમી સદીમાં ભારતમાં ખેતીની સ્થિતિ કેવી હતી ?

(3) યુરોપિયન દેશમાં ભારતીય ગળીની માંગ કેમ વધવા લાગી હતી ?

(4) અંગ્રેજ શાસનમાં જનજાતિઓની પ્રવૃત્તિઓ વિશે જણાવો.

3. નીચે આપેલ વિકલ્પમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર લખો :

(1) ભારતમાં ગળી-ઉત્પાદનની કેટલી પ્રથા હતી ?

(A) એક (B) બે (C) ત્રણ (D) સંખ્યાબંધ

(2) ઈ.સ. 1820માં કયા બે પ્રાંતોમાં રૈયતવારી પદ્ધતિ લાગુ કરવામાં આવી હતી ?

(A) કલકત્તા (કોલકાતા) અને મુંબઈ (B) મુંબઈ અને મદ્રાસ (ચેન્નઈ)

(C) દિલ્લી અને કલકત્તા (કોલકાતા) (D) કલકત્તા (કોલકાતા) અને મદ્રાસ (ચેન્નઈ)

(3) વર્તમાન ઝારખંડ રાજ્યમાં હઝારીબાગ આસપાસ કયા આદિવાસીઓનો સમૂહ રહેતો હતો ?

(A) મુંડા (B) કોલ (C) સંથાલ (D) કોયા

(4) આદિવાસીઓ કોના નેતૃત્વમાં મુંડારાજ સ્થાપિત કરવા ઇચ્છતા હતા ?

(A) બિરસા મુંડા (B) ઠક્કરબાપા (C) જુગતરામ દવે (D) આમાંથી એક પણ નહિ.